

RUS-TÜRK MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ NAXÇIVAN VƏ GÜMRÜ MÜQAVİLƏSİ

Şakir Hüseyn Vahid oğlu

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

shakir8892@yahoo.com

Açar sözlər: *Naxçıvan diyarı, Türkiyə qoşunları, sovet Rusiyası, erməni işğalı, daşnak, bolşevik*

1920-ci ilin 28 aprelində Bakıda sovet hakimiyyətinin elan edilməsinə baxmayaraq, Azərbaycanın Naxçıvan bölgəsində bu proses 1920-ci ilin dekabrın 2-də Şərur qəzasında Sovet hakimiyyəti elan olunması ilə başa çatdı. Naxçıvan məsələsi Sovet Rusiyası və Türkiyə arasında əsas müzakirə mövzularından biri olmuş, hər iki ölkə bu ərazini öz hakimiyyəti altına almağa çalışmışdır.

1920-ci il dekabrın 2-də Gümrüdə Türkiyə ilə Ermənistanın daşnak hökuməti arasında müqavilə imzalandı. Müqavilənin ikinci və on ikinci maddələri bilavasitə Naxçıvanla bağlı idi.

Gümrü müqaviləsinə görə Dəvali və Arazdəyəndən başqa, bugünkü Naxçıvan sərhədləri demək olar ki, müəyyənləşmiş, nədənsə tarixən türk bölgələri olan Uluxanlı, Qəmərli və ən mühümü 1920-ci ilə qədər Naxçıvanı erməni hücumlarından qoruyan Böyük Vədi və ətrafındakı bir çox kəndlər ermənilərə verilmiş, Naxçıvanın şimal-qərb sərhədi Dəvali olmuşdu. Məqalədə mənbələrə istinad edərək, bu məsələlərə aydınlıq gətirilmişdir.

NAKHCHIVAN AND GYUMRİ AGREEMENTS IN RUSSIAN-TURKISH RELATIONS

Shakir Huseyn Vahid oglu

Key words: *The land of Nakhchivan, Turkish troops, soviet Russia, armenian occupation, dashnak, bolshevik*

Despite the declaration of Soviet power in Baku on April 28, 1920, this process in the Nakhchivan region of Azerbaijan ended on December 2, 1920 with the proclamation of Soviet power in Sharur district. The Nakhchivan issue was one of the main topics of discussion between Soviet Russia and Turkey, and both countries sought to bring the area under their control.

əlaqədar işlər görüldüyü zaman erməni nümayəndələri Sürməli bölgəsini öz arzuları ilə boşaltdıqlarını və müqavilədə Arazın cənubundan söz açılmadığını, bundan başqa Şərur bölgəsi ilə əlaqədar ruslarla bir müqavilə bağladıklarını irəli sürərək, buraların boşaldılmasını tələb etdilər. Kazım Qarabəkir paşa bu tələblərə mənfi cavab verdi və 19 noyabrda Veysəl bəyə xəbərdarlıq etdi ki, ermənilər hərbi əməliyyat apara bilirlər. Bu zaman Gümrüdə türk və erməni baş komandanlıqları arasında qəbul edilən müvəqqəti bir qərarla 28 noyabrdan etibarən Şərur bitərəf bölgə sayıldı [3, s.388].

Daşnaklarla aparılan uzunmüddətli hərbi əməliyyatların nəticəsi kimi türk tərəfinin irəli sürdüyü sülh şərtlərini ermənilər qəbul etdikdən sonra, 25 noyabrda Gümrüdə türk və erməni nümayəndələri arasında sülh danışıqları başladı. Kazım Qarabəkir paşanın sədrliyindəki türk heyəti Ərzurum millət vəkili Süleyman Necatidən (Günər) və Ərzurum valisi Həmid (Qapancı) bəydən, A.Xatisyanın sədrliyindəki erməni heyəti isə Avram Gülhandanyan və Stepan Qordanyandan ibarət idi [6, s.19].

1920-ci il dekabrın 2-də Gümrüdə Türkiyə ilə Ermənistanın daşnak hökuməti arasında müqavilə imzalandı. Müqavilənin ikinci və on ikinci maddələri bilavasitə Naxçıvanla bağlı idi. İkinci maddəyə görə Naxçıvanın ərazisi və statusu aşağıdakı şəkildə müəyyənləşdirilirdi: Kükü dağı - Həməsür dağı - Qurdqulaq kəndi - Saat dağı - Arpaçay evləri - Gömürlü dağı - Saray bulağı - Ararat stansiyası - Araz çayı - Aşağı Qarasu çayının töküldüyü yerdən keçən zolağın cənubundakı (Naxçıvan, Şahtaxtı, Şərur) ərazisinə, daha sonra referendumla təyin olunacaq idarə formasına və bu idarənin əhatə edəcəyi torpaqlara Ermənistanın müdaxilə etməyəcəyi və bu ərazidə hələlən Türkiyənin himayəsində yerli idarə yaradılması nəzərdə tutulmuşdu. On ikinci maddəyə görə isə Türkiyə Şərur – Şahtaxtı – Naxçıvan - Culfa yolu və İran – Maku - Ermənistan tranzit yolunun təhlükəsizliyinə təminat verirdi [9, s.357].

Gümrü müqaviləsinə görə Dəvəli və Arazdəyəndən başqa, bugünkü Naxçıvan sərhədləri demək olar ki, müəyyənləşmiş, nədənsə tarixən türk bölgələri olan Uluxanlı, Qəmərli və ən mühümü 1920-ci ilə qədər Naxçıvanı erməni hücumlarından qoruyan Böyük Vedi və ətrafındakı bir çox kəndlər ermənilərə verilmiş, Naxçıvanın şimal-qərb sərhədi Dəvəli olmuşdu.

Gümrü müqaviləsinin 10-cu maddəsinə əsasən İrəvan hökuməti Türkiyə Böyük Millət Məclisi tərəfindən qəti surətdə rədd edilmiş Sevr müqaviləsinə etibarsız sayır və bununla da özünün 1918-ci il 4 iyun tarixli Batum müqaviləsilə nəzərdə tutulan ərazilərin hüduddlarında mövcudluğu ilə razılırdı [5, s.337]. Danışıqlarda nümayəndə heyətinin tərkibində Azərbaycan və ya Naxçıvan tərəfdən hər hansısa bir rəsmi şəxsin iştirak etməməsinə baxmayaraq, Naxçıvanın taleyinə Türkiyə biganə qalmamış, Gümrü müqaviləsində Naxçıvanın sərhədləri məsələsini həll edə bilmişdi.

Gec də olsa, 3 dekabrda müqavilədən xəbərdar olan xalq, erməni-daşnak quldur dəstələrinin vəhşiliklərindən yaxa qurtararaq, Türkiyənin himayəsinə keçdiklərindən sevinmişdi. 21 fevral 1921-ci ildə Ordubad qəzası İnkilab Komitəsinin rəisi Abbasqulu Şadlinski Veysəl bəyə göndərdiyi məktubunda yazmışdı: “3 ildən bəri həyatlarını, sinələrini daşnak qatillərinin qanlı süngülərinə sipər edib, hər bir fəlakətə dözərək nicat və səadət gözləyən əhalimiz Şərqi Qızıl ordusunun səyi nəticəsində nail olduğunu əks etdirən teleqramı sevinclə oxuduq. Bu teleqram ildirim sürəti ilə bütün qəzaya yayıldı, əhalini sevindirdi. Daşnak adını daha eşitməmək ümidi ilə Böyük Türkiyənin himayəsi altında yaşamaq səadətinə nail olan xalqımız bu sevinci Ordubad qəzasında təntənə ilə qarşıladı. Bu xoş xəbərin birinci günü bayram elan edildi. Əhali bir-biri ilə bayram əhval-ruhiyyəsi ilə görüşür, daşnak quduzlarına vurulan zərbədən nəşə ilə danışırdılar. Qızıl Ordunun müvəffəqiyyətlərindən fərəhlə bəhs edirdilər. Bu işdə şəhid olanların ruhları şad olsun. Məzlum millətimizin səadəti və rifahı üçün inqilab silahına sarılmış böyük qəhrəman Türk İnkilab Ordusunun qüvvəsinin artmasını cənabi Allahdan diləmək məqsədilə bütün əhali məscidlərə yığılır, mərasimlər keçirir, dualar oxuyurlar. Bu münasibətlə sizi təbrik edir və sizin vasitənlə əhalimizin səmimi təbriklərini Böyük Osmanlı Millət Məclisinə və Ordu Komandanlığına bildiririk. Şərqi inqilab məzlumlarının azadlığı yolunda əhalimiz heç bir fədakarlıqdan çəkinməyəcək” [3, s.391].

Gümrü müqaviləsi imzalandıqdan sonra 12-ci maddənin qüvvəyə minməsi lazım idi. Buna görə də, 5 dekabr 1920-ci ildə Kazım Qarabəkir paşa Naxçıvanda türk hərbi hissəsi komandanlığına lazımı əmr verdi. Buna əsasən, erməni ticarət qatarları İrana gedib-gələ bilirdi. Qatarların Naxçıvandan və Şahtaxtıdan keçməsinə mane olmayacaq, ancaq çox ciddi yoxlayacaqdılar. Hərbi material göndərməyəcək, ticarət qatarları ilə Daşnak komitəsinə mənsub şəxslərin İrana fərari kimi getmələrinə imkan verilməyəcək, şübhəli şəxslər həbs olunacaqdı [1].

Ermənistanda hakimiyyətə gələnlər bir tərəfdən keçmiş rəhbərlərin imzaladığı müqavilədən faydalanır, digər tərəfdən Gümrü müqaviləsinə tanımayacaqlarını elan edən bolşevik-erməni liderləri türk dairələrini çox narahat edirdilər. Buna görə də, Kazım Qarabəkir paşa 21 dekabrda Veysəl bəyə göndərdiyi bir teleqramda ermənilərin Gümrü müqaviləsinə təsdiq edənə qədər erməni qatarlarının sərhəddən içəri girməmələrini əmr edir [2].

Ermənistan sovetləşdikdən sonra verilən torpaqların onların olacağına və hökumətə edəcəyinə inanan Sovet Rusiyası hökuməti Gümrü müqaviləsindən olduqca narahat idi. Gümrü danışıqları zamanı Sovet Rusiyası yenə vasitəçilik etmək istəmiş, ancaq nümayəndələri P.B.Q. Midivaninin və V.B. Leqranın müdaxilə təşəbbüslərinə türk dairələri mane olmuşdular [4, s.117-121].

Sovet Rusiyası nümayəndələrini narahat edən məsələlərdən biri də müqavilə əsasında Türkiyənin Naxçıvanı öz himayəsinə almağı öhdəsinə götürməsi idi. Onlar Ermənistanın bolşevikləşməsi üçün ermənilərə illərdən bəri döyüşərək ala bilmədikləri Naxçıvan və Zəngəzuru Azərbaycan vasitəsilə hədiyyə etdirmiş və bunu onlara vermişdi [10, s.34]. Belə ki, Ermənistanın bolşeviklərin nəzarəti altına keçməsi ilə əlaqədar Azərbaycan Hərbi İnqilab Komitəsi 1 dekabr 1920-ci ildə bəyanatla çıxış etdi. HİK-in sədri N.Nərimanovun imzası ilə yayılan bəyanat Rusiyanın diqtəsi ilə yazılmışdı və “2 sovet respublikası arasında ərazi mübahisələrinin” Azərbaycanın milli mənafeələrinə zidd şəkildə həll edilməsinə yönəlmişdi. Bəyanatda deyilirdi: “... Bundan sonra heç bir ərazi əsrlər boyu qonşu olan iki xalqın qanının tökülməsinə səbəb ola bilməz. Zəngəzur və Naxçıvan qəzaları Sovet Ermənistanının ayrılmaz hissəsidir. Dağlıq Qarabağın zəhmətkeş kəndlilərinə isə öz müqəddəratını təyin etmək hüququ verilir” [9, s.358].

İndi Türkiyənin Naxçıvanı himayəsi altına alması, onların planlarını alt-üst edirdi. Buna görə də, müqavilə imzalanan günün səhəri Midivani Kazım Qarabəkir paşanın yanına gələrək, Naxçıvanın ermənilərə verilməsini xahiş etmiş və kəskin şəkildə rədd cavabı almışdı [3, s.392].

Lakin Gümrü müqaviləsinin şərtləri Sovet Ermənistanı (əslində isə Rusiya) tərəfindən qəbul olunmadı. 1920-ci il dekabrın 10-da Ermənistan SSR XXİK-i həmin müqavilənin ləğv olunması və yenisinin bağlanması məqsədi güdürək, danışıqlara başlamaq təklifi ilə Türkiyə Böyük Millət Məclisinə və hökumətinə nota göndərdi. Çünki Türkiyənin “İstiqbal” qəzetinin (25 dekabr 1920-ci il) yazdığı və Azərbaycan SSR-in Gürcüstandakı diplomatik nümayəndəliyinin məlumat şöbəsinin 1921-ci il 4 yanvar tarixli bülletenində qeyd edildiyi kimi, “yeni Ermənistan Respublikası inqilabın əvəzində mükafat olaraq mübahisəli Zəngəzur, Naxçıvan, Qarabağ ərazilərini almışdı” [5, s.338].

Sovet rəhbərlərinin əmri ilə hərəkət edən Azərbaycan liderləri də Gümrü müqaviləsinə tanımadıqlarını bildirmişlər. Bununla əlaqədar, N.Nərimanov, M.D.Hüseynov və B.Şahtaxtinski tərəfindən imzalanıb, Azərbaycan Sovet hökumətinin fikrini əks etdirən bəyannamədə göstərilir ki, daşnak hökuməti erməni əhali tərəfindən devrilmişdir. Buna görə də onların imzaladığı bu müqavilə hüquqa ziddir [7, s.90]. Ancaq bəyanat və çıxışlarla Gümrü müqaviləsindəki Naxçıvan maddəsinin dəyişməyəcəyini və buranın Ermənistanına verilməyəcəyini görən erməni və digər düşmən liderlər Sovet Rusiyasının göstərişləri istiqamətində Naxçıvanda əl altından bir sıra siyasi intriqalara başladılar [3, s.394].

Qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan əhalisinin mövqeyi siyasilərin mövqeyindən fərqli idi. Azərbaycanın digər mahalları ilə birlikdə Naxçıvanın da Ermənistanına verilməsinə dair 1920-ci il 1 dekabr Bəyanatı haqqında bölgədə məlumatlar əldə edildikdən sonra, dekabrın 5-dən etibarən yerli əhalinin bu akta

qarşı kəskin çıxışları baş verdi. Vəziyyətin kəskinləşdiyini görən Azərbaycan rəhbərliyi Respublika İnqilab Komitəsinin üzvü və Ədliyyə komissarı B. Şahtaxtinski dekabrın 15-də Naxçıvana göndərdi. Camaatla görüşlər zamanı 1920-ci il 1 dekabr tarixli Bəyanatla bağlı suallara cavabında B. Şahtaxtinski açıqcasına demişdi: “Azərbaycan sizi torpağımızla birlikdə Ermənistanına satıb, əgər mən Bakıda olsaydım, buna qəti surətdə razılıq verməzdim. Mən Azərbaycan İnqilab Komitəsinin üzvü kimi Vəlibəyovu vəzifəsindən azad edib, özümlə Bakıya aparacağam. Siz torpağımızla birlikdə öz müstəqilliyinizi saxlamaq istəyirsinizə burada istinad edə biləcəyiniz yeganə qüvvə Türkiyə qoşunlarıdır. Xalq bu qoşunların ətrafında sıx birləşməlidir. Sizin müstəqilliyinizi və torpağınızı yalnız onlar qoruyacaqlar və sizi ağır fəlakətdən xilas edəcəklər. Bizcə, bu cavab çox məsələləri açıqladığından əlavə şərhə ehtiyac qalmır [5, s.339].

Digər tərəfdən daşnakların Gümrü danışıqları zamanı 28 noyabrda atəşkəslə əlaqədar türk tərəfi ilə imzaladıqları və Şərur bölgəsini bitərəf bölgə kimi təsdiqləyən müvəqqəti bir qərara istinad edərək, türk hərbi dairələrindən Dəvəli və Arazdəyənin boşaldılmasını istəyirdilər. 21 yanvar tarixli bu tələb həmin gün Şərq Cəbhəsi komandanlığına çatdırıldı. Səhərisi gün Kazım Qarabəkir paşa ermənilərə lazımı cavab vermişdi. Buna görə də, Şərurun bitərəf bölgə olması haqqındakı 28 noyabrda imzalanan qərar bir müqavilə xarakterli olmayıb, baş komandanlıqların atəşkəs zamanı iki tərəfin arasında qəbul olunmuş müvəqqəti bir qərar idi. Bu müvəqqəti qərar 2 dekabrda imzalanan Gümrü müqaviləsi ilə qüvvədən düşmüşdü və iki tərəf arasında qəbul edilən sərhəd bunu sübut etmişdi. Bilavasitə, Dəvəli stansiyası və Arazdəyən Naxçıvan sərhədləri içərisindədir [3, s.392].

Çatışmaz cəhətlərə baxmayaraq Gümrü müqaviləsi ilə Türkiyə və Ermənistanın illər boyu həsrətini çəkdikləri nəqliyyat problemi həll edilmiş oldu. Artıq Türkiyə Azərbaycan və Sovet Rusiyası hökumətindən istədiyi yardımı nəqliyyat sıxıntısı olmadan ala biləcək, Ermənistan da Şahtaxtı-Naxçıvan - Culfa yolu ilə ingilislərin təsiri altında olan İrana gedəcək, ərzaq problemi aradan qaldırılacaqdı.

Erməni siyasi rəhbərliyinin Sovet Rusiyasından aldığı dəstək, həmçinin, Azərbaycanın siyasi rəhbərliyinin Naxçıvan məsələsində qərarlı olmaması və Rusiya hakim dairələrinin istəklərinə uyğun qərarlar qəbul etməsi ermənilərin Gümrü müqaviləsindən imtina etməsinə və təcavüzkarlıq niyyətlərini artırmasına səbəb olmuşdur. Bütün bunları nəzərə alan Türkiyə hökuməti Naxçıvan məsələsinə baxılması üçün Moskva (16 mart 1921) və Qars (13 oktyabr 1921) müqavilələrinin imzalanmasına nail olmuş və bağlanmış müqavilələrlə Naxçıvan üçüncü bir ölkəyə güzəştə gedilməməsi şərti ilə, Azərbaycanın himayəsi altında saxlanılmışdır.

Ədəbiyyat

1. ATASE, A. 6/6686, Kls. 924, D. 6-1, F.23-9
2. ATASE, A. 6/6686, Kls. 924, D. 6-1, F.24-8
3. İbrahim Ethem Atnur. Osmanlı İdarəçiliyindən Sovet İdarəçiliyinə Qədər Naxçıvan (1918-1921). Naxçıvan: 2003.
4. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921 ci illər). Bakı:1998.
5. İsgəndər Yılmaz. Gümrü Antlaşması. Ankara: 2001.
- 6.İsmail Soysal. Türkiyə'nin Siyasal Antlaşmaları I. Cilt (1920-1945), Ankara: 2000.
- 7.Mədətov Q. Naxçıvanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsi və Naxçıvan MSSR-in təşkili. Bakı: 1958.
8. Naxçıvan Mərkəzi Dövlət arxivi. F.34. Op.18. 1.128-133.
9. Naxçıvan tarixi. Üç ciliddə, II cild. Naxçıvan: 2014.
10. Prof. Dr. Salahı R. Türk qurtuluş savaşı ve dış politikası. cilt-II, Türkiyə, 2003.
11. *Veysel Ünüvar. Naxçıvan, təlatüm və burulğanlar, 1920-1921. Naxçıvan: 2006.*